

УДК 811.14'37

КАТЕГОРІЇ ЧИСЛА ТА РОДУ У ВЧЕННІ АНТИЧНИХ ГРАМАТИКІВ ТА У ГРАМАТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Світлана Дидишин

*Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
вул. Л. Курбаса, 1, м. Дрогобич, 82100, Україна
e-mail: svitlanap@i.ua*

У статті зосереджено увагу на питаннях виникнення і функціонування в античному світі та українській мові термінів на позначення назв граматичної категорії числа та роду. Простежено рівень залежності та самостійний внесок римських і українських учених на шляху до унормування цих термінів.

Ключові слова: термінологічна система, граматична категорія числа, граматична категорія роду.

Питання генезису та лексико-семантичної структури античної граматичної термінології і великий авторитет власне латинської термінологічної системи упродовж століть мали великий вплив на створення граматичної термінології не лише західноєвропейських, але і східнослов'янських граматик. Проблема зв'язку української граматичної термінології з античною висвітлена, зокрема, у працях Н. А. Москаленко [5], В. В. Каракулакова [3].

Метою даної статті є дослідження процесу виникнення та розвитку морфологічних термінів і понять назв граматичної категорії числа та роду у грецькій науці, залежності римських граматиків від грецьких та визначення впливу латинської граматичної термінології на становлення термінологічної системи в галузі морфологічних категорій числа і роду в українській мові.

Для виконання поставленої мети необхідно виявити джерела виникнення морфологічних термінів, дослідити характер запозичення давньогрецької термінології римлянами, а далі і слов'янськими граматистами, показати самостійний вклад вчених у розвиток термінологічної системи рідної мови.

У системі частин мови до найпоказовіших морфологічних характеристик належать граматичні категорії та їх типи. Власне граматичні категорії найвиразніше відмежовують частини мови одну від іншої у морфологічному плані. У цьому протиставленні ядро граматичних категорій утворюють центральні частини мови – іменник та дієслово. Граматичні категорії класифікуються за кількістю членів, що утворюють категорію, а також характером відношень між цими членами. В іменника виділяють три граматичні категорії – числа, роду та відмінка.

Грамматична категорія числа, притаманна, крім іменника, деяким іншим самостійним частинам мови, ґрунтується на загальному кількісному відношенні предметів та явищ, на протиставленні значень однини й множини і знаходить своє відображення у відповідних граматичних формах. У категорії числа чітко вирізняється її семантико-граматична домінанта.

Категорія числа як протиставлення одиничності і множинності предметів належить до понять, які формувалися ще на ранніх етапах розвитку античної граматичної думки. У давніх грецьких і слов'янських граматиках згадувалося про три числа: однину, двоїну та множину.

Термін ἀριθμός для позначення граматичної категорії числа, а також терміни ἐνικός (однина), δυϊκός (двоїна) та πληθυντικός (множина) вперше зустрічаються у відомого грецького граматаста Діонісія Фракійця. Він числом називає ознаку слова, котра показує різницю в кількості. «*Ἀριθμοὶ τρεῖς ἐνικός, δυϊκός, πληθυντικός: ἐνικός μὲν ὁ Ὀμηρος, δυϊκός δὲ τὸ Ὀμήρω, πληθυντικός δὲ οἱ Ὀμηροί. – Εἰσὶ δὲ τινες ἐνικοί χαρακτῆρες καὶ κατὰ πολλῶν λεγόμενοι, οἶον δῆμος χορός ὄχλος, καὶ πληθυντικοὶ κατὰ ἐνικῶν τε καὶ δυϊκῶν, ἐνικῶν μὲν ὡς Ἀθήναι Θῆβαι, δυϊκῶν δὲ ὡς ἀμφότεροι*» [14: 30-31].

У римській граматичній теорії звертає увагу спроба Прісціана пояснити цей термін. Число у нього це форма слова, яка може розрізнити кількість. Прісціан вчить, що у латинській мові є однина (singularis) та множина (pluralis), а двоїни (dualis) немає [15: II, 172, 2]. Він на означення категорії числа (numerus) і назв чисел користується термінами, які були відомі у римській граматичній науці задовго до нього.

Грецький термін ἐνικός, запроваджений Діонісієм [14: 30] набув поширення і в римській граматичній науці. Вперше засвідчений у Варрона термін singularis (singul+aris) – єдиний, одиничний є семантичною калькою грецького відповідника. Singularis у Варрона вказує на слово, що за природою означає щось єдине [16: IX, 63]. Цей термін на позначення однини як граматичної категорії зберігався упродовж всієї історії римської граматичної науки.

Термін pluralis – множинний є калькою діонісійського πληθυντικός [14: 30]. Він з'являється у римській науці для позначення множини у I ст. н. е. і належить Палемон [15: V, 532, 15].

Деякі римські граматики (Донат) [15: IV, 376, 23] у своїх працях намагалися виділити двоїну, якій дали назву dualis від грецького δυϊκός. Вони визнають, що двоїна не є характерною для латинської мови, але виділяють два слова, у яких виступає ця категорія: ambo (обоє) і duo (двоє).

Термін numerus у граматичному значенні вперше зустрічається у Варрона [16: X, 65]. Однак, він вживає це слово тільки раз, а для позначення граматичної категорії числа у нього зафіксовано термін multitudo [16: X, 56]. Відмова калькувати грецьку термінологію в галузі категорії числа є результатом ґрунтовного аналізу цієї категорії у латинській мові та визначення її принципів відмінностей у грецькій мові [3: 90]. Оскільки для грецької мови характерна категорія двоїни, то цим пояснюється “числова” опозиція всередині цієї категорії. Для латинської мови двоїна не є властивою, а лише однина і множина, то тут має йти мова про опозицію “кількості”. Саме тому і виник термін multitudo для назви множинності і для категорії числа на відміну від грецького ἀριθμός, якому за семантикою відповідало б латинське numerus. В. Каракулаков також виступає на підтримку терміна multitudo, який правильно виражає характер латинської множини, а в значенні “кількість” відображає назву даної акциденції.

Варрон зробив спробу створити для граматичної категорії числа в латинській мові такі терміни, які могли б реальніше відображати протиставлення граматичних форм у кількісному відношенні. Створений греками термін ἀριθμός не є адекватним до поняття, яке він виражає. І. Тронський вважає його одностороннім щодо сингулярних форм і зовсім не характерним для плюральної семантики, де числова визначеність відсутня.

Римські граматисти наголосили на різниці між лексичним значенням слова і граматичною формою числа, коли слово виступає тільки в однині або ж тільки у множині, чи за змістом є одиничними, а вживаються у множині або навпаки. У Варрона засвідчені терміни *singularia solum* (тільки одиничні) і *multitudinis solum* (тільки множинні) [16: VIII, 48]. Ці терміни є прообразами відомих у класичній латині *singularia* і *pluralia tantum*. Інші граматисти, наприклад, Прісціан, для позначення цієї опозиції користується термінами *semper singularia* (завжди одиничні) і *semper pluralia* (завжди множинні). Прісціан до групи іменників *semper singularia* відносить слова, що означають метали, насіння, рідини (*aurum, mulsum*), а *semper pluralia* вживаються імена множинні за природою (*Gemini*) або за вжитком (*arma*) [6: 35].

Найдавніші слов'янські граматики подавали так само три числа і для позначення самого терміна цієї граматичної категорії упродовж століть беззаперечно прижилося слово “число”. У граматиці Адельфотіс знаходимо ці терміни в прикметниковому оформленні: “числа же три: единственное, двойственное, множественное” [10: 19]. Цей теоретичний підручник грецької мови, написаний грецькою ж мовою з “словенським” перекладом. Переклад граматики належить учням та викладачам школи у Львові.

Зовсім новий етап в історії нашого мовознавства ознаменувала “Грамматика словенска. Съвер(ъ)шен(ъ)наго искусства осми частій слова, и иных нуждных. Ново съставленна Л. Z”, надрукована у Вільні 1596 р. Літерами Л, Z скромно позначив своє ім'я і прізвище Лаврентій Іванович Зизаній-Тустановський — видатний український мовознавець, перекладач, письменник, педагог і церковний діяч XVI–XVII ст. “Грамматика словенска...” Л. Зизанія — найперша оригінальна спроба осмислити й послідовно викласти морфологію церковнослов'янської мови, а також нормалізувати її. Тут Зизаній перелічує серед категорій іменника число. “Числь” в імен три — “единственное”, “двойственное”, “множественное” [2: 43].

М. Смотрицький у своїй “Граматиці”, яка стала посібником для вивчення рідної мови у східних та південних слов'ян вживає також три числа, як і в граматиці Адельфотіс та подає визначення і етимологію цих термінів-назв категорії числа: “единствѣнное есть ѿже едину вещь знаменует..., двуйсвенное есть же ѿ двою вещь повествуует..., множественное есть ѿже многія вещи представляеть” [8 :28].

Ці терміни зберігалися упродовж кількох століть, змінюючи при цьому то наголос, то закінчення. Лише у 1865 році Г. Шашкевич запропонував терміни, котрі є першою спробою структурно наблизити їх до української мови коренями та формою [5: 99]. Він називає тільки “единѣчисло і многѣчисло”.

Сучасні терміни на позначення назв категорії числа однина, множина, двоїна запозичені з сербської мови [5: 100.]. В українській граматичній літературі ці терміни, тільки з наголосом на першому складі запровадили С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер: “*ѡднина*, коли говоримо лише про одну особу або річ, *множина*, коли говоримо про много осіб або річий. Для деяких іменників маємо ще особні форми для двійни” [7: 86]. Вже І. Огієнко в історичному словнику української граматичної термінології зауважив, що термінологія цих граматистів це одна з кращих спроб “дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народної мови термінології”.

Цікавою і науково обґрунтованою є термінологія Є. Тимченка. Він у граматиці 1907 р. повторює терміни, запропоновані його попередниками, але він, разом з тим, подає невдалий термін польського походження “*лічба*” [9: 85].

Говорячи про іменники *pluralia tantum* в українській мові, то вони, оскільки не мають форм однини, перебувають поза сферою дії категорії роду. Таким чином, з-поміж категорій

іменника, категорія роду, хоч і вважається вченими найбільш характерною морфологічною ознакою цієї частини мови, є притаманна не для усіх іменників. Граматичну категорію роду іменників кваліфікують як категорію, у якій співіснують семантико-граматичний та формально-граматичний зміст.

Розглядаючи рід іменників, уже учені стародавньої Греції показували поняття і терміни для граматичного роду імен. Формування морфологічних ознак категорії роду іменників належить до найдавніших етапів розвитку та функціонування роду в індоєвропейській лінгвістиці. Категорія роду спочатку виражала протиставлення живих та неживих, соціально активних та пасивних предметів та абстрактних понять. Категорія роду у сфері функціонування спрямована насамперед на розрізнення чоловічого і жіночого роду [1: 43]. Семантико-граматичний зміст грамеми середнього роду позначений виразними відхиленнями від основного для категорії розрізнення за статтю. Така класифікація свідчить, що в ранньому періоді розвитку індоєвропейських мов був спільний (живий) рід, що об'єднував чоловічий та жіночий роди, і середній, тобто неживий.

Грецький термін *γένος* і латинський *genus* семантично адекватні одне до одного. Вони походять від дієслів зі значенням породжувати, а в широкому розумінні це спільне походження, природна схожість. Граматичне поняття роду знайшло своє термінологічне оформлення ще в “Риториці” [Rhet., III, 5] Аристотеля. Перші спроби класифікувати граматичну категорію роду сягають знову до Аристотеля. Він у “Поетиці” називає три роди: *ἄρσῆν* (чоловічий), *Ἐήλους* (жіночий), *τό μεταξύ* (середній, тобто те, що знаходиться посередині) [12: XX, 1458, 140].

Ці терміни стали основою для створення олександрійської термінології. У становленні понятійно-термінологічної системи категорії роду велика роль належить знову ж таки Діонісію Фракійцю. Відомий основоположник грецької граматичної термінології Діонісій Фракійський писав, що родів є три: чоловічий, жіночий, середній, а деякі граматики пропонують ще загальний і спільний. “*Γένη μὲν οὖν εἰσι τρία: ἀρσενικόν, θηλυκόν, οὐδέτερον. ἔνιοι δὲ προστιθέασι τούτοις ἄλλα δύο, κοινόν τε καὶ ἐπίκοινον, κοινόν μὲν οἶον ἵππος κόων, ἐπίκοινον δὲ οἶον χελιδὼν ἀετός*” [14: 24-25].

Як бачимо, Діонісій Фракійський терміни-назви для чоловічого та жіночого роду запозичив у своїх попередників (Аристотеля, Протагора), а термін для середнього роду замінив на *οὐδέτερον* як такий, що ані один, ані інший. Під терміном *κοινόν* граматики розуміє спільну граматичну форму на позначення живих істот двох статей, котрі диференціюються за допомогою артикля. А термін *ἐπίκοινον* позначає спільну граматичну форму для чоловічого та жіночого родів без розрізнення роду за допомогою артикля.

Однак у Діонісія Фракійського немає визначення граматичної категорії роду. І лише римські граматики, насамперед Варрон, пояснюють схожість родів з відповідними займенниками *hic*, *haec*, *hoc*. Варрон звернув увагу на природну близькість між чоловічим і жіночим родом та протиставлення їм середнього роду, а також наголосив на неможливості слів-предметів природного стану бути середнього роду. Саме тому, мабуть, у нього поряд з терміном *genus* зустрічаємо термін *sexus* [16: IX, 40-41]. Римляни правильно поєднували категорію роду з поняттям живих і неживих предметів. Варрон пропонує для позначення назв граматичної категорії роду терміни *virile* (чоловічий), *muliebre* (жіночий), *neutrum* (середній). Ці терміни є семантичними кальками грецьких термінів Діонісія, однак, у нього також зустрічаємо терміни *mas* (чоловік), *femina* (жінка), *neutrum* (середнє). На думку В. Каракулакова вклад Варрона у становлення відомих нам класичних термінів *masculinum*,

femininum, neutrum є значний, бо для їх ствердження використано корені першого варіанта та граматичне оформлення другого варіанта. Він вважає їх семантично більш вдалими, оскільки іменник *mas* у латинській мові позначає будь-яку істоту чоловічого роду, а іменник *femina* позначає будь-яку істоту жіночого роду, на відміну від *vir* та *mulier*, які вживаються відповідно для назви дорослого чоловіка та дорослої жінки [3: 86]. Прісціан розглядає вчення про рід у зіставленні термінології грецьких та римських джерел. Він трактує про два первісні роди імен: чоловічий та жіночий. Спільний (*commune*) і середній рід розпізнаються за якістю слова більше, ніж за природою. Спільний рід набуває значення то чоловічого, то жіночого, а середній є ні чоловічого, ні жіночого роду, бо стосується якості самого слова. Сумісний (*promiscuum*) рід об'єднує тварин обох статей [6: 30].

Заслугою римської граматичної науки для сучасної лінгвістичної термінології є розвиток вчення про роди, про зв'язок значення роду з категоріями живих та неживих істот. Грецькі учені дали початок цим термінам і самому поняттю граматичного роду, а римляни уже детально охарактеризували його як граматичну категорію.

У перших слов'янських граматичних працях поняття про граматичну категорію роду запозичене із грецьких граматик. Граматика Адельфотіс називає три роди: “*мужескій*”, “*женський*”, “*середній*”. Однак, М. Смотрицький значно детальніше описує роди: “*мужескій, женській, середній, обцій, всякій, недоуменный, преобцій*” [8: 24]. До імен *общаго* роду М. Смотрицький відносить ті слова, що однією формою позначають чоловічий та жіночий рід, а *недоуменный* рід розрізняє імена лише за контекстом або прикметником, що додається до імені. Таке трактування *общаго* і *недоуменнаго* роду цілком відповідає розумінню Діонісієм термінів *κοινόν, ἐπίκοινον* та Прісціановим термінам *commune* і *promiscuum*.

Ці старослов'янські терміни зберігалися упродовж усього розвитку української граматичної термінології. Навіть у граматиці С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера 1907 року зустрічаємо “*мужеский, женський та середний роди*” [7: 86]. Сучасну термінологію для назв роду вперше зустрічаємо у граматиці А. Кримського: “*рід чоловічий, жіночий, середній, спільний*” [4 (2: 12)].

Проведений аналіз термінів на позначення граматичної категорії числа і роду дає підстави стверджувати, що при їхньому творенні автори латинських граматик були досить залежними від високого культурного та наукового рівня тодішньої Греції. Хоча необхідно зазначити спроби деяких учених вказати на відмінності між грецькою і латинською мовами. Це стосується і категорії числа (йдеться про відсутність двоїни) і категорії роду (про відсутність у латинській мові артикля, який розрізняє чоловічий і жіночий роди). Праці авторів українських граматик засвідчили виразну тенденцію, особливо початку ХХ ст. дотримуватися принципу створення власної національної термінології на народній основі.

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І. Р. Вихованця. К., 2004. 2. Зизаній Лаврентій. Грамматика словенска. 1596, Вільно / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К., 1980. 3. Каракулаков В. В. Роль Марка Теренція Варрона в формуванні граматической терминологии // Сб. докладов и сообщений Лингв. общества. Калинин, 1975. Т. 5. 4. Кримський А. Украинская граматики для учеников высших классов гимназий и семи нарий Придніпров'я. Т. 1-2. Москва, 1907. 5. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології. К., 1959. 6. Оленіч Р. М. Прісціан і антична граматики. Львів: Вид-во Львів. унів., 1973. 7. Смаль-Стоцький Степан і Гартнер Федір. Руска граматики. Друге видане. Львів, 1907. 8. Смотрицький Мелетій. Грамматика славенскія правильное

синтагма / Підготовка факсимільного видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. К., 1980. 9. Тимченко Є. Українська грамати́ка. Часть I. К., 1907. 10. Adelphotes: Die erste gedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, Lviv-Lemberg, 1591 / Das Faksimile erweiterte Aufl. München: Sanger, 1988, 226 s. 11. Apollonii Dyscoli quae supersunt. Scripta minora / Recensuerunt apparatus criticum commentarium indices adiecerunt R. Schneider et G. Uhlig // In: Grammatici Graeci. Vol. 1. Lipsiae, 1878. 264p. 12. Aristotel. De arte poetica. Lipsiae, 1802. VIII. 284 p. 13. Barwick K. Remmius Palaemon und die römische Ars grammatica // Philologus. Supplband XV. 1922. S. 1-272. 14. Dionysii Thracis Ars grammatica / Ed. G. Uhlig. Lipsiae, 1883. 224 p. 15. Grammatici Latini / Ed. H. Keil. V. 1-7. Lipsiae, 1857-1880. 16. Varronis Marci Terentii De lingua Latina quae supersunt / Rec. G. Gotz et F. Schöll. Lipsiae: B. G. Teubner, 1910. 340 p.

КАТЕГОРИИ ЧИСЛА И РОДА В УЧЕНИИ АНТИЧНЫХ ГРАММАТИКОВ И В ГРАММАТИКЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Светлана Дыдышин

*Дрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
ул. Л. Курбаса, 1, г. Дрогобыч, 82100, Украина
e-mail: svitlanap@i.ua*

В статье сосредоточено внимание на вопросах возникновения и функционирования в античном мире и украинском языке терминов для обозначения названий грамматических категорий числа и рода, а также прослежен уровень зависимости и самостоятельный вклад римских и украинских ученых на пути к унормированию этих терминов.

Ключевые слова: морфологическая система, грамматическая категория числа и рода.

THE CATEGORIES OF NUMBER AND GENDER IN THE TEACHINGS OF ANCIENT GRAMMARIANS AND IN THE GRAMMAR OF UKRAINIAN

Svitlana Dydyshyn

*Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych
24, L. Kurbas St., 82100 Drohobych, Ukraine
e-mail: svitlanap@i.ua*

The paper focuses on the problems of origin and functioning of major notions and key terms of noun grammar suggested by ancient grammarians juxtaposed with the tradition of their usage and respective innovations in the grammar of Ukrainian.

Key words: grammatical categories, number, gender, ancient theories of grammar, contemporary grammar.

Стаття надійшла до редколегії
22.06.2010 р.

Статтю прийнято до друку
15.10.2010 р.